

ƏDƏBİYYAT

Ətrabə Gül
Bakı Mühəndislik Universiteti

SİMVOLİK DÜŞÜNCƏ VƏ TƏBİƏTİN SİMVOLLARLA DƏRKİNİN PRİNSİPLƏRİ: MİFDƏN ƏDƏBİYYATA

Açar sözlər: *simvol, mif, ədəbiyyat, təbiət, struktur*

Keywords: *symbols, myth, literature, nature, structure*

Ключевые слова: *персонажи, миф, литература, природа, строение*

Təbiət ədəbiyyatın mövzu qaynağı olmaqla yanaşı, həm də gerçəkliyi obrazlaşdırma vasitəsidir. Təbiət ədəbiyyatın ilham mənbəyidir, sənətkar ruhunun mətndəki bədii-emosional ovqata çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Təbiət, eləcə də təbiətə dair ünsürlər ilə öz psixoloji əhval-ruhiyyəsi arasındakı bənzərliklər görün sənətkarın bu iki tərəf arasında müxtəlif şəkili əlaqələr qurması nəticəsində mətndə təbiət fərqli şəkildə təzahür etmiş olur. “Ədəbiyyatı təbiət təsvirlərindən kənarında təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ədəbi metod və cərəyanlara, yazıçı fərdiyyətinə uyğun olaraq təbiət və onda müşahidə olunan hadisələrin dəyərləndirilməsi, onlardan bədii əksətdirmə ilə istifadə obrazların, eləcə də müəllifin daxili dünyasının ifadəsində önəmli rol oynayır” [1, s.197-198]. Təbiət bədii metaforaların, alleqoriyaların yaranmasına təkan verir. Ədəbiyyatda təbiətin simvollaşması mexanizmi isə daha dərin, fəlsəfi, estetik, eləcə də, mifik məzmunu olan hadisədir. Çünki, metaforalardan, alleqoriyalardan fərqli olaraq, simvol mətnlə eyni anda yaranmır. Simvol mətnə qədər mövcuddur, mətndən daha qədimdir və daxil olduğu mətni başqa mətnlərlə bağlamaq, əlaqələndirmək gücünə malikdir.

İncəsənət təbiətin təqlidindən başlayır, qədim mağara divarlarında ibtidai insanların ilkin müşahidələrini incəsənətə çevirmək cəhdləri ilə başlayan bu yol bugün yüzlərlə istiqaməti olan, sadə və dəqiq təqliddən çox uzaqlaşmış, mücərrəd, sevgilərə, duyğulara və insanlığın təcrübəsinə əsaslanan daha mürəkkəb səviyyəyə gəlib çatmışdır. İncəsənətin obyektində və yaddaşında təbiət hər zaman öz yerini qoruyur. Bəzən birbaşa təsvir, peyzaj, müşahidələrlə boylanan təbiət, ədəbiyyatın mücərrəd və dərin təxəyyülə əsaslanan strukturunda rəmzləşir, simvollarla ifadə olunur. Ədəbiyyatın təbiətlə birbaşa və dolay münasibəti mətnlərdə müxtəlif vasitələrlə üzə çıxır. Peyzaj bu ünsiyyətin birbaşa yoludursa, simvol dolay yoldur. Təbiət obrazları və təbiət simvolları nəzəri cəhətdən fərqli anlayışlardır. Obraz və

ya obrazlaşma fərdi hadisədir, gerçəkliyin sözlərlə rəsm edilməsidir və müəllif yanaşmasından doğur. Simvollar isə müəllifə qədər var olan kateqoriyalardır, burada müəllif fərdiyyətini üzə çıxaran simvolun interpreatsiya məqsədi və seçim şərtidir. Simvolun təyinatını daxil olduğu mətnin digər element və komponentləri ilə səs-ləşmə mexanizmi və oxucu tərəfindən çözülmə dinamizmini müəyyənləşdirir. Təbiət simvollaşmış şəkildə mətnə daxil olursa, bu zaman ədəbiyyat və təbiət arasındakı əlaqə sinxron deyil, diaxron formada gerçəkləşir.

Bəşəriyyətin tarixinə nəzər salanda, ilk simvolların son paleoloit dövründə ortaya çıxdığı haqqında məlumatlara rast gəlmək olur. Ovçuluq-toplayıcı mədəniyyətindən qalma mağaraların divarlarındakı rəsmlərin bəşərəoğlunun ilk simvol yaradıcılığı kimi şərh edirlər. Kainat, dünyanı dərk, ezoterik bilgilər və s. Simvollar vasitəsilə gerçəkləşmişdir. Miflər, əfsanələr, rəvayətlər və s. simvolların nəsil-lər və mədəniyyətlər arasındakı ötürülmə prosesini təşkil etmişlər. Ədəbiyyat və incəsənətdə simvollar bir ifadə vasitəsinə çevrilmişdi .

Ədəbiyyatın inkişafı tarixinə nəzər salsaq, simvolik dilin bədii təfəkkürdə tutduğu mövqenin miqyası dəyişkənliklərlə müşahidə olunur. Əsatiri-mifik təfəkkürdən başlayan bu yol müxtəlif estetik zaman mərhələlərini adlanmış, müvafiq tələblər müstəvisində simvolik mahiyyətini bəzən cüzi, bəzən ifrat dərəcədə ifadə etmək imkanı saxlamışdır. Asif Hacılı yazır: “İnsanın təbiətdən, bioloji mövcudluqdan mədəniyyətə və sosial mövcudluğa keçməsi dövründə ilk kollektivlərin özünəməxsus məfkurəsi olan əsatir ictimai davranışın bütün formalarını ehtiva etmişdir. İlk insan birliklərinin bioloji səviyyədə qalxıb sosiallaşmasında əsas vasitələrdən olan əsatir tarixi proseslərlə bağlanmış və diaxronik hadisə kimi ortaya çıxmışdı... Əsatir həm də bütün dövrlər üçün aktual olan universal təfəkkür tərzini, insanın mühiti və özünü dərk etmə üsuludur”. Əsatiri təfəkkürün izləri məhz simvollar vasitəsilə bəşəriyyətin yaddaşında yaşamağa davam edir, xüsusilə bədii təfəkkürün əsasını təşkil edir [2, s.3].

İnsan özünü əhatə edən gerçək dünyanı dərk etməyə simvolik şəkildə başlamışdır. Mifoloji dünyagörüş bunun əyani sübutudur və dünyanın mifik dərkə bədii düşüncənin simvolik dilinin qaynağıdır. Pərvanə İsayeva yazır: “Bədii əsərdə istənilən bir detalın və obrazın əsasında müəyyən arxetipik struktur mövcuddur. Qəhrəmanlar öz mifik sələflərinin funksiyalarını davam etdirirlər” [3, s.10]. Mifoloji dövrdən sonra da, mifoloji şüurun öz yerini tarixi və təcridən elmi şüura verməsinə baxmayaraq, mifoloji obraz və süjetlərin bəşəriyyətin mədəniyyət və incəsənətində daim öz yaşamını sürdürməsi alimin elmi qənaətini tamamilə doğruldu. “Arxetiplərin ilkin obrazlar, arxaik universal tiplər olaraq necə yarandığı tam bəlli deyildir. Lakin insanın iç dünyasında əski mədəniyyətdən çox sayda simvollar gizlin qaldığından onlar istənilən zaman istənilən yerdə meydana çıxma bilirlər” [3, s. 36] Miflər bədii simvolların izahı üçün qaynaqdır, eyni zamanda mifin özünün yaranmasında da simvolik düşüncə rol oynamışdır. A.F.Losevə görə, mifdəki bütün simvollar işarədir, bütün işarələr isə simvol deyil. Alim qeyd edir ki, əşyanın və ya hadisənin işarəsi onların mənasını bildirir, amma bu məna sadə deyil, canlandırılmış, şəxsləndirilmiş, bədii surətdə əks olunmuş substratın, qavranılmış

əşya və hadisələrin ifadəsidir. Deməli, bütün sözlər işarə olmadığı kimi, bütün işarələr də simvol ola bilmir [4]. Simvol ümumi struktura malikdir, bu ümumi struktur əsasında özünün yaradılış prinsiplərinə sahibdir.

Ziqmund Freyd və Qustav Yunq nevroza tutulmuş adamların və şizofreniklərin təsəvvürlərində mifik ritual, obraz və strukturların özünü göstərməsi ilə bağlı psixanalitik kəşflər etmişlər. Bu barədə Niyazi Mehdi yazır: “Bu psixoloji olayı Yunq “proyeksiya” anlayışı ilə açıqlayır. Onun fikrincə, miflər heç də təbiət olaylarını alleqoriyaya çevirməkdən, yəni hansı mənaları isə bildirən nişanlara, işarələrə çevirməkdən yaranmayıb. Əski insan özü də bilmədən (yəni bilincsiz, şüursuz olaraq) psixi dünyasındakıları təbiət olaylarının üstünə proyeksiya edirdi ki, bu olaylar “ekranında” onlara tamaşa etsin. Beləcə, miflər əski insanın bilincsizliyinin dünyadakı olaylara proyeksiyasından yaranır. İnsan, tutalım, günəşin doğub batmasını öz psixikasına mənimsətmək üçün bu ritmik prosesi tanrıların, ərənlərin taleyi ilə bağlamışdı. Tanrı, ilahi qəhrəman görklərinin kökü isə, Yunqa görə, insanın psixikasının bilincsiz qatlarına gedib çıxır. Ayın fazalarında, yağış mövsümlərində ritmik təkrarlarda əski insan özünün bilincsiz dünyasının dramasını, yəni toqquşma və uyuşmazlıqlardan törəyən gərginliklərini izləyirdi” [5]. Karen Arms-tronq isə qeyd edir ki, divlərlə döyüşən, labirintlərdən çıxış yolu tapan, yeraltı dünyaya enən Tanrı və qəhrəmanların hekayələri ruhun sirli mexanizmlərini aşkar edir, insanlara daxili krizislərini həll etmək üçün yol göstərirdi. [6, s.12]

Təbiətin insanın arxetipləri vasitəsilə simvollaşması mifik dünyagörüşlə başlayır və təbiət kultlaşması baş verir. R.Qafarov bildirir ki, “Kult ənənələri miflər vasitəsi ilə bir nəsilədən başqasına ötürülmüşdür. Azərbaycan mifologiyası sistemində və inanclarında ağac (ağac pirlərinə bu gün də paltarlarından bir hissə qoparıb asanlar var), dağ, qaya, su, bulaq, ilan (ilan pirləri), öküz, inək, at, ocaq, ata, ana, baba (Şəkiddə Babaratma piri, Ağdaşda Gündoğdu baba ziyarətgahı) kultlarının izlərinə rast gəlirik” [7, s.327-328]. Mifologiyada demək olar ki, təbiətin müxtəlif hadisələrinin, məkan və zaman elementlərinin, bioloji və zooloji aləminin bütün nümayəndələrinin simvolik-işarəvi dərkilərlə bağlı mifik rəvayət və hekayələrə rast gəlmək mümkündür. “Mif bilinməyənlər, məchul olanlar haqqdadır; yaşanmamışdan əvvəl onları ifadə etmək üçün sözlərimizin olmadığı təcrübələrdən bəhs edir. Buna görə də mif böyük sükutun qəlbinin dərinliyinə boylanır” [6, s.7]

Təbiət və incəsənət bir-biriylə möhkəm şəkildə bağlı olan iki kateqoriyadır. “Təbiət sadəcə mühit, insanın yaşadığı “boş” məkan deyildir. Təbiət həyatdır və o, insanı “bayıra qovmamışdır”, onu bəsləmişdir. Hətta müasir sənaye-urbanizasiya sivilizasiyasında da insanın təbiətlə “qan qohumluğu” təkcə ekoloji böhranda deyil, həm də insanın davranış normalanna təsir göstərən, qədimdən qərarlaşmış qadağalar və icazələr sistemlərində aşkar olunur. İnsanda insaniyyət təbiətlə əlaqə şəraitində formalaşır. Əgər insan nəcib duyğuları, gözəllik hisslərini də əhatə edən ruhi vəziyyət yaradan canlı təbiətlə vəhdətdən imtina edirsə, o, özünün bir növ kimi mahiyyətini açıqlayıb gerçəkləşdirə bilməz” [8, s.312-313]. İncəsənət təbiəti təqlid edir, təbiət rəssamın, şairin, yazıçının musiqçininin və s. ilham mənbəyidir, təbiət sənətkara hazır modellər, şəkillər, formullar təqdim edir. Senekaya görə

“bütün incəsənət təbiətin təqlidindən ibarətdir”. Təbiətin dəyişən və yenilənən, qüsursuz gözəlliklərə sahib mahiyyəti ilə incəsənətin xisləti bir-birinə bənzəyir. “Bədii əsərdə təbiət insanın fəaliyyət meydanı və peyzaj kimi canlandırılır. Müvəffəqiyyətli lövhələr həm sənətkarın özünün, həm də qəhrəmanın hiss və həyəcanlarının, əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsinə çevrilir” [9, s.54].

Ədəbiyyatda təbiətin simvollaşması mexanizmi mif, arxetip və simvol triadası müstəvisində baş verir. Simvollar köklərini həyatın, hissın və kainatın sağlam yuvacıqlarına saldıqları və ağılagəlməz dərəcədə qalıcı olduqları üçün, bir simvol dönüşə bilər amma, əsla ölməz [10, s.83-84]. Simvol geniş anlayışdır. Simvolların kökləri var və qeyri-müəyyən təcrübəyə əsaslanır. Metaforalar simvolların semantik səthidir və semantik səthi insanlığın təcrübəsinin dərinliklərindəki presemantik qatla əlaqələndirmə qabiliyyətini ikiölçülü simvol strukturuna borcludur [10, s.91].

Bədii mətndə rast gəldiyimiz təbiət simvollarının hər birinin özünəməxsus hekayəsi vardır və bu hekayə mif-archetip-simvol üçbucağından törəmə məzmun-structura malik olur. İstənilən təbiət simvolunun arxaik başlanğıcla mütləq əlaqəsi vardır, bu əlaqənin çözülməsi simvolun gizli məzmunun aşkara çıxmasına təminat verir. “Bədii obrazlılığa gəldikdə, o özü də əslində mifoloji düşüncə tipi ilə mənşəcə dərin bağlılıqdadır. Yəni mifoloji motivlər, mif süjetləri və mifik obrazlar ədəbi süjetlərin genezisində dayanır. Onlar bütün xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatının bünövrəsini təşkil etmişdir” [11, s.18].

Təbiət hadisələrinin mifləşməsi prosesini təmin edən arxetiplərin - ilkin obrazların məkanından, zamanından, dilindən, irqindən asılı olmayaraq bəşərin mifoloji görüş münasibətlərini ehtiva etməsi yaddaşın geniş kontekstində də paralellər, müqayisələr aparılmasına şərait yaradır, nəticədə olduqca geniş və dərin məzmunlu təhlillərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Belə ki, K.Q.Yunqa görə arxetip məzmunu malik deyil, yalnızca, şəkil özəlliyi daşıyan sxemdir [12, s.110-111]. İlkin obraz şüura daxil olur, şüurun təcrübəsindən istifadə edərək, həmin sxemi doldurur. “İlkin əcdad, ilk növbədə, yaşayış tərzilə təbiət hadisələri və heyvanlar aləmi arasında oxşarlıq görmüş (qidalanmada, doğumda, hərəkət və davranışda, eləcə də digər zahiri əlamətlərdə), həmin əlamətlərlə özü arasındakı qeyri-adi əlaqəyə təsir göstərməyə çalışmış, bununla da nəhəng vəhşi canlılar tərəfindən gələn təhlükələrə qarşı nikbinliklərini qoruya bilmişdir. Onların yaşamaq uğrunda mübarizəsindən və topladıqları təcrübədən doğan inanışlar «sınaqlardan çıxarılar» yaddaşlarında möhkəmləndikcə təsəvvürlərə çevrilmişdir. Ulu əcdad dünyaya həmin təsəvvürlərin baxış bucağından, yaxud pəncərəsindən baxmışdır və onlar sistemləşdirildikcə totemizm, animizm, animatizm, magiya və kult münasibətləri şəklini almışdır. Təbiət varlıqlarının fetişləşdirilməsi isə müxtəlif ayin və mərasimlərin keçirilməsinə meydan açmışdır” [7, s. 50]. Nəticədə təbiətin fiziki və maddi məzmunu “mifləşdirmənin korroziyaedici təsiri”nə [13, s.69] məruz qalır, təbiətin arxetiplər vasitəsilə simvolik dərkə mifin yaranmasına səbəb olur. “İnsan psixikasının əsasını mifologiyadan, folklardan bizə tanış olan bir sıra arxaik obrazlar təşkil edir. Bu haqda zəngin ədəbiyyat mövcuddur. Mifin təbiətinə uyğun

olaraq həqiqətən kollektiv təhtəlşüurun obrazı kimi arxetip obrazlar mifologiyasının, dinin və incəsənətin mənşəyində dayanır” [11, s.5].

A.Losevin mifi düşüncənin və həyatın ən vacib, ən zəruri kateqoriyası hesab etməsi və onu təsadüfi, uydurma və fantastik deyil, ən yüksək dərəcədə konkret və əsl gerçəklik olması tezisinin [14, s.24-25] üstündə dayanan Pərvanə İsayeva yazır: “Əski mədəniyyətlərdə gerçəkliyin rəmzi-obrazlı şəkildə yeganə doğru bilinənin izahı məhz mifdir... Dünyanın mifoloji dərk mahiyyətinə görə rasiyal deyil, emosional-hissi səciyyə daşıyıcıdır və özündə əski çağ insanının bütün qalan varlıq aləmi ilə bağlı olduğu düşüncəsini yaşadır. Bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti sayılan mif bu mənada həm də antropoloji fenomendir və sonrakı çağların fəlsəfi-antropoloji görüşlərinə də güclü təsir göstərmişdir.” [11, s.11]

Belə demək mümkündür ki, mifologiya simvollarından ibarət dərin və kompleks sistemdir. A.Rovnerin təbirincə desək, simvol mistik, sirli bir adadırsa, mif adalar arxipelaqıdır [15, s.23]. Dünyanın, heyvanların, bitkilərin və insanların mənşəyi ilə yanaşı miflər eyni zamanda bəşəriyyətin hazırkı vəziyyətinə qədər baş verən bütün hadisələri simvolik dildə şərh etmişdir. Müxtəlif zaman və məkan kəsimlərində formalaşmış miflərin bir-birinə bənzərliyini təmin edən də simvolik dilin ortaqlığıdır. Mifin formalaşmasında simvolların rolu məsələsi kifayət qədər ciddi nəzəri problemdir. Mifin təfəkkürlə dərin bağlantısı olan bədii düşüncənin formalaşmasında simvolların yerini və mövqeyini təsbit etməyin yolu mütləq şəkildə mifin nə olduğunu dərk etməkdən keçir. Simvolik dilin yaratdığı miflər bu gün ədəbiyyatın müraciət etdiyi simvolların şərhində və açılışında qaynaq rolunu oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Məmməd T. Təbiət hadisələri, varlıq və insan: fizik və yazıçı-şair münasibəti./ Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2016, 412 s.
2. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, 2002. - 164 s.
3. Bəkirqızı (İsayeva) P. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu (monoqrafiya), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 248 s.
4. Лосев, А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. - М.: Искусство, 1976. - 367 с.
5. Niyazi M. İblisanə güclərin təzahürü https://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=56477/www.avanqard.net.
6. Armstrong K. Mifin qısa tarixi (K. Armstrong ; ingilis dilindən tərc. Y. İslamzadə) Bakı: TEAS Press, 2017, 115 s.
7. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, 454 səh.
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 360 s
9. Yusifoglu R. "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları". "Sabah" nəşriyyatı. Bakı-2001. 227
10. Ricoeur P. Yorum Teorisi. Söyləm və Artı Anlam. İstanbul, Paradigma, 2007, 144 s
11. İsayeva P. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya əsasında) mövzusunda filol. üzrə e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı, AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. Bakı, 2016, 60 s.

12. Архетипы / Аверинцев С. С. // Мифы народов мира : Энцикл. в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. — 2-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1987, Т. 1 : А—К. — 671 с.
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. СПб.: «Алетейя», 1998, 258 с
14. Лосев А.Ф. Диалектика мифа /Философия. Мифология. Культура . Москва: Политиздат, 1991, 524 с.
15. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы (авт.-сост.: В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер) Москва: Астрель, АСТ, 2004. 556 с

Summary

Symbolic Thinking and Principles of Understanding Nature with Symbols: From Myth to Literature

In literature, the mechanism of symbolization of nature occurs as an event of a deep, philosophical, aesthetic, as a well as mythical content. Symbols have existed prior to a text, are also more ancient than the latter, furthermore, possess the power of linking and coordinating the text they are in with other texts as well. If nature gets in the text in a symbolic way, concurrently, the connection between literature and nature is effectuated not in a synchronic, but a diachronic form. It is of paramount importance to fathom the myths with a view to ascertain the place and status of symbols which is deeply connected with the formation of mythical thinking and artistic thought. Today the myths created by symbolic language function as a source in the interpretation and explication of the symbols used in literature.

Резюме

Символическое мышление и принципы познания природы с помощью символов: от мифа к литературе

В литературе механизм синхронизации природы носит глубокий философский, эстетический, а также мифический характер. Внутритекстовые символы, являясь древнее самого текста, обладают способностью связывать и координировать его с другими текстами. Для определения места и положения символов в формировании художественной мысли, которая глубоко связана с мифическим мышлением, необходимо понять, что такое миф. В случае если, природа входит в текст как символ, то связь между литературой и природой осуществляется не синхронно, а в диахронической форме. Мифы, созданные символическим языком, играют особую роль в интерпретации и раскрытии символов, к которым сегодня обращается литература.

Rəyçi. prof. M.Nuriyeva